

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.2.1.21>

RYBACKIE KALAMBURY FRAZEOLOGICZNE W JĘZYKOWYM OBRAZIE ŚWIATA UKRAIŃCÓW

Roman Minyailo

*kandydat nauk filologicznych, docent,
docent Katedry Językoznawstwa Ukraińskiego, Literatury i Metodyki Nauczania
Zakładu Spółdzielczego „Charkowska Akademia Humanistyczno-Pedagogiczna”
Charkowskiej Rady Obwodowej (Charków, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0001-9392-594X
e-mail: roman298@gmail.com*

Adnotacja. W badaniu przeanalizowano motywacyjny charakter ustalonych powiedzeń komicznych wytworzonych przez byt rybacki, w których odtwarzana jest wielowartość słowa (wyrażenia) lub współbrzmienie słów. Wewnętrzna forma tych frazeologizmów kalamburowych jest również często utrudniona przez nieoczekiwaną, nieco tajemniczą „fabułę” podstawy motywacyjnej (łańcucha motywacyjnego), co zmusza do aktywacji myślenia w kierunku ujawnienia „skondensowanej myśli” (według O. Potebni), zanurzenie w świecie bywalszczyzn, anegdot, wierzeń ludowych, – czyli pojmowanie rybołówstwa jako materialno-duchowego składnika kultury narodowej. Dlatego ustanowienie łańcucha motywacyjnego frazeologizmów motywowanych kalamburem jest możliwe tylko pod warunkiem uwzględnienia ich wewnętrznej formy przez pryzmat powszechnych stereotypów etnokułturowych, przekazanych w postaci eufemistycznej lub peryferyjnej tajemnicy, ironicznej (szyderczej) konotacji jednego z elementów wyrażenia – co odzwierciedla dziwaczne dyskursywne myślenie Ukraińców.

Słowa kluczowe: rybołówstwo, frazeologizmy-kalambury, dyskurs powszechny, model semantyczny, łańcuch motywacyjny, quasi-rzeczywistość, obrazy aktualizowane.

FISHING PHRASEOLOGICAL PUNS IN UKRAINIANS' LINGUISTIC IMAGE OF THE WORLD

Roman Minyailo

*Candidate of Philological Sciences (Ph.D.), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Linguistics, Literature and Teaching Methods
Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council
(Kharkiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-9392-594X
e-mail: roman298@gmail.com*

Abstract. The article analyzes the motivational nature of puns generated by fishing life. The ambiguity of a word (phrase) or the consonance of words is played out in these puns. The internal form of these puns is often complicated by an unexpected, mysterious «storyline» of the motivational basis (motivational chain), which forces to intensify thinking in the direction of revealing «condensed thought» (according to O. Potebnia), immersion in the world of folk tales, anecdotes, beliefs – that is, comprehension of fishing as a material and spiritual component of national culture. Therefore, the determination of a motivational chain of pun-motivated phraseology is possible only if we consider their internal form through the prism of national ethnocultural stereotypes, retransmitted in the form of a euphemistic or periphrastic riddle, an ironic (mocking) connotation of some components of the expression which reflects the bizarre discursive thinking of Ukrainians.

Key words: fishing, phraseology-puns, national discourse, semantic model, motivational chain, quasi-reality, actualized images.

РИБАЛЬСЬКІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ КАЛАМБУРИ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Роман Міняйло

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (Харків, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-9392-594X
e-mail: roman298@gmail.com*

Анотація. У розвідці проаналізовано мотиваційну природу породжених рибальським буттям усталених комічних висловів, у яких обіграно багатозначність слова (словосполучення) або співзвучність слів.

Внутрішня форма цих каламбурних фразеологізмів до того ж нерідко ускладнена несподіваною, дещо загадковою «сюжетною лінією» мотиваційної основи (мотиваційного ланцюжка), що змушує до активізації мислення в напрямі розкриття «згущеної думки» (за О. Потебнею), занурення у світ народних бувальщин, анекдотів, повір'їв, тобто осягнення рибальського промыслу як матеріально-духовного складника національної культури. Тож встановлення мотиваційного ланцюжка каламбурно-мотивованих фразеологізмів можливе лише за умови розгляду їхньої внутрішньої форми крізь призму загальнонародних етнокультурних стереотипів, ретрансльованих у вигляді евфемістичної чи перифрастичної загадки, іронічної (глузливої) конотації якогось із складників вислову, у чому відображається вигадливе дискурсивне мислення українців.

Ключові слова: рибальство, фразеологізми-каламбури, загальнонародний дискурс, семантична модель, мотиваційний ланцюжок, квазіреальність, актуалізовані образи.

Вступ. Рибальство є невід'ємною частиною історії людства і важливим чинником його цивілізаційного розвитку. Тож не випадково цей найдавніший (поруч із мисливством і збиральництвом) спосіб привласнювального природокористування, засвідчуючи всі етапи матеріально-духовної життєдіяльності етносів, широко відобразився і в українській мовній картині світу, передусім у вигляді фразеологізмів.

Авторитетні дослідники фразеології справедливо висновують, що в діахронійному аспекті професійну мову можна інтерпретувати як джерельну базу тієї чи тієї групи фразеологізмів (Ужченко & Ужченко, 2007: 271). Тому, спираючись на розуміння власне рибальського лексико-фразеологічного фонду як джерела, з якого найменш унікальні можуть проникати до загальнонародних концептосфер (Міняйло, 2018: 203), у кожному започаткованому в рибальському середовищі загальнонародному фразеологізмові вбачаємо нерозривну кінцеву метафоричну ланку ланцюжка семантичних перетворень стійкої словосполучки фразеосемантичного поля «Рибальство», укорінену у структуру фразеосемантичного поля-отримувача з новим семантичним відтінком.

У фразеосемантичному полі «Рибальство» виокремлюються образні стійкі вислови, визначальним складником мотиваційної основи (мотивувальним чинником) яких виступає каламбурне обігрування багатозначності слова або співзвучності слів, до того ж нерідко ускладнене несподіваною, дещо загадковою сюжетною лінією. Тож не випадково проблеми фразеологічного каламбуру привертала увагу В. Мокієнка, В. Саннікова, Л. Ставицької, В. Ужченка та інших відомих дослідників.

Основна частина. Тому мета розвідки – установити мотиваційну природу фразеологізмів-каламбурів, які відображають рибальське буття в загальнонародній системі ціннісних координат українців. Для реалізації мети в дослідженні застосовано метод «слів і речей» у розумінні реконструкції стереотипних явищ буття внаслідок витлумачення причин свідомої чи несвідомої гри слів, компонентний аналіз лексичного значення слів як складників фразеологізму, лінгвокультурологічний аналіз (для визначення актуалізованих у рибальських фразеологічних каламбурах етнокультурних знаків) і контекстний аналіз (для укладання семантики).

Мета покликана виконати такі завдання: 1) виробити типологію каламбурних рибальських фразеологізмів; 2) удосконалити термінологічний апарат дослідження; 3) запропонувати механізми декодування каламбурних рибальських фразеологізмів із затемненою внутрішньою формою. Матеріалом дослідження слугували діалектні та загальномовні словники української мови, етимологічний словник української мови, авторська картотека рибальської лексики та фразеології Слобожанщини, збірка рибальських анекдотів і бувальщин.

Відомо, що фразеологізми можуть поставати не лише на базі вільних синтаксичних конструкцій (словосполучень і речень), а й на базі таких видів народної творчості, як казки, байки (небилиці), анекдоти. В. Ужченко відзначав, що такі «фразеологічні конденсати» екстралінгвального типу фразеотворення не можна інтерпретувати за допомогою відомих логіко-семіотичних закономірностей (Ужченко & Ужченко, 2007: 142). Розвиваючи думку знаного фразеолога, зауважимо: своєрідну несподівану логічність мотиваційного ланцюжка фразеологізмів цього типу формує каламбур. А ця фігура мови ґрунтується переважно на прямому та метафоричному значеннях слова, які «не тільки протиставляються, але й одночасно діалектично поєднуються» (Волошук, 2013: 76).

Яскраво ілюструє цю тезу каламбурний фразеологізм *роги помочити* ‘нічого не впіймати (про невдалого рибалку)’ (Ужченко & Ужченко, 2013: 425). Виходячи з розуміння каламбурної багатозначності, шукати розгадку варто за словниковою вокабулою. Так, у «Фразеологічному словникові східнослобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка і Д. Ужченка під вокабулою *ріг* маємо ще: *роги в двері не проходять (не пролазять), роги на вулиці не вміщуються, роги дерева чіпляють, роги проводі чіпляють* ‘кого-небудь зраджують у подружньому житті (звичайно про чоловіка)’, *наставляти (ставити) / наставити роги* ‘зраджувати в подружньому житті’ (там само: 424-425). Із наведених прикладів визначаємо можливий елемент мотиваційного ланцюжка – ‘зраджений жінкою чоловік’.

Другий крок – це звернення до сюжетів байок чи анекдотів, як-от:

– *Жінко, я з хлопцями їду у вихідні на полювання!*

– *Та хто ж тебе за роги тримає?..* (Ні пуху ні луски, 2013: 222).

Маленький Василько дзвонить до сусіда і, коли той відчиняє двері, сповіщає:

– *Мама веліла вам передати, що татко пішов вудити рибу, а я буду гратися у дворі...* (там само: 231).

Отже, другий елемент мотиваційного ланцюжка – ‘чоловіка немає вдома, оскільки він пішов рибалити’.

Ураховуючи постійне висміювання невдалої риболовлі на взірць «У Микити й Опанаса риболовля не вдалася» (там само: 181), висновуємо: мотиваційною основою фразеологізму *роги помочити* ‘нічого не ввіймати’ є каламбурне обігрування сюжетів анекдотів про подружню зраду дружини рибалки, оскільки це зручно, бо його часто немає вдома.

Аналізований матеріал переконає в тому, що мотиваційну основу фразеологізмів (для каламбурних – мотиваційний ланцюжок) можна встановити саме в загальнонародному дискурсі, тобто через загальнономовні механізми утворення каламбурів. Так, встановлюючи мотиваційний ланцюжок фразеологізму *підтягнути окуня* ‘нічого не ввіймати’, яку укладачі «Словника українських говорів Одещини» позначили як синоніму до фразеологізму *облизать макогона* (Словник українських говорів Одещини, 2011: 156), передовсім зважаємо на каламбурне (хибно спільнокореневе) зближення загальноновживаного іхтіоніма *окунь* із загальноновживаним розмовним дієсловом *куняти* ‘перебувати в сонливому стані’. Згадаймо інші фразеологізми, породжені постійно актуалізованим образом рибалки, який, спостерігаючи за нерухомих поплавцем і гладким дзеркалом води, потроху засинає: *ловити [носом] окунів (окуні, окунців)* ‘дріммати, куняти, схиливши голову вниз’ (Словник фразеологізмів української мови, 2003: 352).

У південнокіївських говірках зафіксовано фразу із затемненою внутрішньою формою *Ловили, ловили, та й піймали сома* ‘не пішла справа’ (Українські приказки, прислів’я і таке інше, 1993: 119). У наших дослідженнях ми висловлювали припущення (Міняйло, 2012: 318), що становлення стійкого вислову із таким значенням відбулося завдяки звукоподібності лексем *сом* і *сон*, на що опосередковано вказують слова *сом’як, сонм’як* ‘сплюх’, *сомнячий* ‘сонний, заспаний’ [ЕСУМ: V, 351], і наявність численних фразеологізмів зі складником *ловити*, якими позначають невправність у роботі або марнування часу: *витрішки ловити, тав ловити, зівак ловити* тощо (Словник фразеологізмів української мови, 2003: 350-351).

Невправність у роботі (рибаленні) та марнування часу відображає підсилена вдалим римунням каламбурна приповідка *Ловили рибаки рибу, а вловили рака; і цілий день шукали, де в нього с’ака* (Картотека автора; записано в селі Кармазинівка Сватівського р-ну Луганської області).

Більш-менш прозорим для загалу є каламбурний фразеологічний евфемізм *подарок тьбіці* (для *теці* – Р. М.) ‘окунь’ (Картотека автора; записано в селі Високопілля Валківського р-ну Харківської області), бо, як пояснюють інформатори, потрібно чимало зусиль, щоб очистити його від луски. Каламбур побудовано на іронічному (із протилежним значенням) обігруванні слова *подарок* (*подарунок* – Р. М.): ‘річ, що викликає приємні емоції’ – ‘річ, що викликає неприємні емоції’. Згадаймо в цьому аспекті численні анекдоти про кепкування зятя з тещі, зокрема найпопулярніший:

Приїхала теща до зятя в гості. Той її питає:

– *Мамо, а Ви до нас надовго?*

– *Поки не набридну.*

– *Що, навіть чаю не поп’єте?!*

У східностепових говірках української мови каламбурним є перифраз *кошача радість* ‘дрібна, сміттєва риба’ (Картотека автора; записано в місті Боково-Хрустальне Луганської області). Логіка стійкого вислову полягає в тому, що маловартісну рибу завжди можна віддати котові, а каламбурний складник – в олюдненні свійської тварини й утіленні абстрактної назви *радість* в конкретній формі (риба).

Каламбурні фразеологізми – це особливий тип стійких образних висловів, у яких ядерною ланкою мотиваційного ланцюжка (тобто умовиводів, логічних дій) є жартівливе поєднання різних значень одного слова або співзвучних слів. Зауважимо, що саме для цього мотиваційного типу рибальських фразеологізмів придатний термін *мотиваційний ланцюжок*, тоді як для інших – *мотиваційна основа*. Встановлення мотиваційного ланцюжка каламбурних фразеологізмів можливе через розуміння етнокультурних стереотипів, що є надбанням усього народу, а не лише рибальського соціуму. Суто ж рибальські (професійні) каламбурні фразеологізми належать переважно до фразеосемантичної підгрупи «Поганий або ніякий улов».

Як ми вже відзначали у вступній частині статті, започаткований у рибальському середовищі загальнонародний фразеологізм ми розглядаємо як нерозривну кінцеву метафоричну ланку в ланцюжкові семантичних перетворень. Так, усупільнене каламбурне стійке порівняння *вмішатися як сом у вершу* ‘настирно, нахабно, неетично’ (Ужченко & Ужченко, 2013: 466) побудовано на гумористичному обігруванні полісемантичності слова *вмішатися*: ‘проникати куди-небудь’ і ‘втручатися куди не треба’; а каламбурне стійке порівняння *лізе як риба до продухи* ‘чваниться’ (Доброльожа, 2003: 70) – на гумористичному обігруванні значень слова *лізти*: ‘пересуватися по поверхні всім тілом’ і ‘пхатися’. Художньо-образно поєднано пряме значення й метафоричне вживання дієслова в усупільнених рибальських стійких порівняннях *побивається як риба в ополонці* ‘плаче’ (там само: 145), *гуляю як риба по Дуняю* ‘про жінку легкої поведінки’ (Мацюк, 2020: 384). В останньому стійкому вислові варто відзначити риму (співзвуччя закінчень) як необов’язковий, проте захопливий складник, що створює особливу естетику каламбуру.

Внутрішня форма фразеологічного каламбуру *дзеркального (зеркального) коропа вловити* (жартівливо) ‘стати лисим’ (Ужченко & Ужченко, 2013: 281) розкривається в мотиваційному ланцюжкові: а) порівняння блискучої (як у дзеркального коропа) риб’ячої луски з лисою (блискучою) людською потилицею; б) каламбурна евфемізація цього спостереження через поєднання створеного метафоричного значення з прямим (нейтральним) ‘піймати рибу конкретної породи’.

Висновки. Отже, запропонована розвідка уповноважила до низки висновків. Базою для творення каламбурного фразеологізму обов’язково є загадка (глибоко прихований натяк) або прозорий натяк (підказка

лежить «на поверхні»). Усвідомити мотивацію такого фразеологізму – значить вибудувати мотиваційний ланцюжок на основі вертикального культурно-національного контексту, тобто з опертям на знання бувальщин, анекдотів, повір'їв. Обов'язковим складником значення каламбурного фразеологізму є конотація глузування, насмішки, неприхованої іронії, уїдливого коментаря. Окрасою фразеологічного каламбуру може бути римування його структури. Дотепне обігрування полісемантичності може відбуватися як на основі окремого складника каламбурного фразеологізму, так і на основі всього вислову. Способами каламбурного обігрування полісемантичності є «діалектичне поєднання»: прямого і квазіпрямого (протилежного) значень слова-складника фразеологізму; абстрактного значення слова зі значенням його конкретного втілення; прямого значення прикметника з метафоризованим – внаслідок переходу цього прикметника як складника фразеологізму з одного розряду в інший; прямого (нейтрального, термінологічного) значення дієслова з його метафоризованим, саркастично конотованим значенням. Також виокремлюємо каламбурне зближення значень різнокорених слів на основі їхньої співзвучності, яка, безперечно, репрезентує зв'язок звукової оболонки слова з «об'єднаною духовною енергією народу» (за В. фон Гумбольдтом).

Список використаних джерел:

1. Волошук В.І. Каламбур та перифраз як мовні засоби комічного в сучасному німецькому стислому оповіданні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2013. Вип. 33. С. 75–78.
2. Добролюжа Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Волинь, 2003. 160 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1982-2012. Т. 1–6.
4. Мацюк З.С. Говорити як медок варити : словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 688 с.
5. Мініайло Р.В. Про динаміку стійких словосполук зі сфери рибальства. *Вісник Запорізького національного університету: Філологічні науки*. Запоріжжя, 2012. № 1. С. 317–323.
6. Мініайло Р.В. Рибальське назовництво Слобожанщини як складник національної культури. *Культурна спадщина Слобожанщини*. Харків: Курсор, 2018. Число 37. С. 201–204.
7. Ні пуху ні луски : анекдоти про мисливців і рибалок / авт.-упоряд. О.А. Кононенко; художник В.А. Кононенко. Київ: Криниця; Харків: Фоліо, 2013. 286 с.: іл.
8. Словник українських говорів Одещини / Уклад. О.І. Бондар та ін. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2011. 224 с.
9. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – 6-е вид., доповн. й переробл. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.
10. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник. Київ: Знання, 2007. 494 с.
11. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

References:

1. Voloshuk, V.I. (2013). Kalambur ta peryfraz yak movni zasoby komichnoho v suchasnomu nimetskomu styslomu opovidanni [Pun and periphrasis as linguistic means of the comic in the modern German short story]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Filolohichni nauky*, issue 33, pp. 75–78. [in Ukrainian]
2. Dobrolozha, H. (2003). Krasne slovo – yak zoloty kliuch: postiini narodni porivniannia v hovirkakh Serednoho Polissia ta sumizhnykh terytorii [A good word is like a golden key: constant folk comparisons in the dialects of Middle Polissya and adjacent territories]. Zhytomyr: Volyn, 160 p. [in Ukrainian]
3. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language] (1982–2012) / za red. O. S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1–6. (7 Vol. set). [in Ukrainian]
4. Masiuk, Z.S. (2020). Hovoryty yak medok varyty : slovnyk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia ta sumizhnykh terytorii [Dictionary of phraseology of Western Polissya and adjacent territories]. Lutsk: Vezha-Druk, 688 p. [in Ukrainian]
5. Miniailo, R.V. (2012). Pro dynamiku stiikykh slovospoluk zi sfery rybalstva [On the dynamics of stable phrases in the field of fisheries]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu: Filolohichni nauky. Zaporizhzhia*, issue 1. pp. 317–323. [in Ukrainian]
6. Miniailo, R.V. (2018). Rybalske nazovnytstvo Slobozhanshchyny yak skladnyk natsionalnoi kultury [Fishing name Slobozhanshchyna as a component of national culture]. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny*. Kharkiv: Kursor, issue 37. pp. 201–204. [in Ukrainian]
7. Ni pukhu ni lusky : anekdoty pro myslyvtsiv i rybalok [anecdotes about hunters and fishermen] (2013) / author-compiler O.A. Kononenko; artist V.A. Kononenko. Kyiv: Krynytsia; Kharkiv: Folio, 286 p.: il. [in Ukrainian]
8. Slovnyk ukrainskykh hovoriv Odeshchyny [Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region] (2011) / compiler O.I. Bondar and other. Odessa: ONU imeni I. I. Mechnykova, 224 p. [in Ukrainian]
9. Uzhchenko, V.D. & Uzhchenko, D.V. (2013). Frazeolohichni slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu [Phraseological dictionary of East Slobozhan and steppe dialects of Donbass]. – 6th edition, supplemented and revised. – Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 552 p. [in Ukrainian]
10. Uzhchenko, V.D. & Uzhchenko, D.V. (2007). Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy : navch. posibnyk [Phraseology of the modern Ukrainian language: a textbook]. Kyiv: Znannia, 2007. 494 p. [in Ukrainian]
11. Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe [Ukrainian proverbs, sayings and so on] (1993) / compiler M. Nomys. Kyiv, 768 p. [in Ukrainian]